

УДК 37.036: 378 (045)

БІЛАН Валентина Андріївна,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
спеціальної освіти, Уманський державний
педагогічний університет імені Павла Тичини,
Україна
e-mail: valentinaandreevna72@gmail.com

АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ЕСТЕТОТЕРАПІЇ В КОРЕКЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІЙ РОБОТІ ДЕФЕКТОЛОГА

***Анотація.** Визначено зміст поняття «естетотерапія», «арт-терапія», розглянуто форми і методи арт-терапевтичної роботи дефектолога з дітьми. Проаналізовано базові чинники дії методу арт-терапії на розвиток особистості та інтеграцію в сучасне суспільство дітей із порушеннями психофізичного розвитку. Наголошено на важливості арт-терапії, яка може застосовуватися як окрема форма лікування при нервово-психічних розладах або стати доповненням до основної терапії та є невід'ємним елементом для розвитку дітей з особливими потребами.*

Здійснено обґрунтування необхідності впровадження в корекційно-педагогічну роботу дефектолога технології естетотерапії. Акцентовано увагу на тому, що методи естетотерапії широко застосовуються в роботі педагога-дефектолога як засіб реставрації почуттів гідності, реабілітації та реадaptaції дітей із порушеннями психофізичного розвитку.

***Ключові слова:** педагог-дефектолог; корекційно-педагогічна діяльність; арт-терапія; форми арт-терапії; діти з порушеннями психофізичного розвитку; корекція; форми; методи.*

Постановка проблеми. Реформування освіти в Україні є стратегічним загальнонаціональним пріоритетом державної політики. Особливої уваги й підтримки від держави потребують діти з обмеженими можливостями. Розроблена в Україні Концепція державного стандарту спеціальної освіти дітей з особливими потребами спрямована на створення державної підтримки цих дітей, надання рівних можливостей для отримання ранньої корекційної допомоги, здобуття якісної освіти, надаючи цьому спектру проблематики особливої значущості. Актуальним залишається й пошук нових підходів щодо організації освітнього процесу в спеціальних загальноосвітніх закладах, перспективних технологій розвитку, навчання та виховання, трудової та професійної підготовки осіб з особливими потребами, їхньої інтеграції в суспільство.

Нині в центрі уваги – учень, його особистість, неповторний внутрішній світ. Тому основна мета сучасного педагога-дефектолога – вибрати методи і форми організації освітньої діяльності учнів, які оптимально відповідають поставленій меті розвитку і корекції особистості учнів з обмеженими можливостями здоров'я. Одним із напрямів в корекційній роботі дефектолога належить арт-терапії [2]. Ефективність цього методу ґрунтується на розумінні людини як творчої особистості, котра з певних причин обмежена фізичними і психічними вадами [4, с. 126]. Творча діяльність стимулює бажання дитини-інваліда спілкуватися, розширювати міжособистісні стосунки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вдосконалення професійної підготовки педагога-дефектолога корекційної освіти широко розроблялася і розробляється в корекційній педагогіці. Вона є предметом дослідження багатьох учених, зокрема: Р. Агавелян, В. Бородіна, І. Бгажнокова, І. Єременко, С. Забрамної, В. Кащенко, І. Колесника, М. Кота, С. Миронової, Н. Назарова, Л. Одинченко, Ю. Пінчук, Л. Руденко, В. Селіверстова, В. Синьова, З. Смирнова, О. Черкасова, А. Шевцова, М. Шеремет, Л. Шипіцина та ін., проте питання якісної підготовки фахівців вимагають її вдосконалення. Специфіка трудової діяльності педагога-дефектолога ставить особливі вимоги до самого освітнього процесу і його результату, високий рівень яких залежить від добре налагоджених гуманних узаємин. Тому

особливої уваги заслуговують застосування арт-терапії в корекційно-педагогічній діяльності дефектолога. В Україні питання впливу арт-терапії на дітей досліджують багато вчених-теоретиків і практиків (Г. Батищева [2], О. Вознесенська [3], Н. Волкова, В. Газолишин, Н. Ещенко, О. Пилипенко [4], Н. Полякова, Н. Простакова, О. Пинчук, А. Чуприков, Т. Яценко та ін.). Російськими вченими А. Копитіним і О. Свистовською узагальнено основні принципи і робочі прийоми застосування арт-терапії в роботі з дітьми як засобу розвитку певних особистісних якостей і вмінь, запропоновано підходи до діагностики і корекції емоційних розладів у дітей.

Мета статті: розглянути форми і методи арт-терапевтичної роботи педагога-дефектолога з різними категоріями дітей із порушеннями психофізичного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін арт-терапія став застосовуватися в нашій країні порівняно недавно, і в перекладі з англійської означає «лікування, що засноване на заняттях художньою творчістю», хоча як засіб лікування душі пластичні мистецтва були відомі задовго до виникнення уявлення про терапевтичні методи. Кращі зразки архітектури, культових споруд, релігійного живопису і скульптури були завжди спрямовані на оздоровлення душі, народження світлих почуттів, позбавлення деструктивних імпульсів і станів. Проте, окремий науковий напрям психології та медичної практики, арт-терапія виокремилася лише на початку XIX століття, коли французький лікар-психіатр Ж.-Е. Ескероль як експериментальне лікування ввів музикотерапію у психіатричні заклади. Що ж стосується офіційного введення терміну «арт-терапія» у науковий обіг, то ця подія датується 1938 роком, коли британський художник А. Хілл уперше описав свій досвід роботи з хворими на туберкульоз. Спочатку арт-терапія виникла в контексті теоретичних ідей З. Фрейда і К. Юнга, а в подальшому набувала більш широку концептуальну базу, включаючи гуманістичні моделі розвитку особистості К. Роджерса і А. Маслоу.

На думку К. Юнга, мистецтво, особливо арт-терапія, що на ньому ґрунтується, значною мірою полегшують процес індивідуалізації саморозвитку особистості на основі встановлення зрілого балансу між несвідомим і свідомим «Я». Що стосується спеціальної освіти, то слід зазначити, що кінець минулого століття ознаменувався активізацією інтересу науковців усіх провідних країн (США, Західна і Східна Європа) до можливостей застосування методів арт-терапії в роботі з дітьми з особливими потребами. Цілі і напрями арт-терапевтичної роботи були сформульовані О. Леонтєвим, Л. Виготським, А. Венгером, Д. Ельконіним, О. Каравановою та визначаються такими принципами: системності занять; гуманістичної спрямованості арт-терапевтичного процесу, який визначає необхідність гармонічного сполучення цілей суспільства і особистості, орієнтації арт-терапевтичного процесу на особистісні можливості дитини, її інтереси і потреби; єдності діагностики і корекції, які відображають цілісність процесу надання арт-терапевтичної допомоги у процесі розвитку дитини. Арт-терапевтична робота будується на основі принципу врахування структури дефекту і потенційних можливостей дитини «зони найближчого розвитку» за Л. Виготським, тобто врахування здібностей дитини, яка має будь-яку структуру дефекту, а у процесі співробітництва з дорослими дитина може освоювати і засвоювати нові засоби дій.

Слід зазначити, що терапія мистецтвом у наш час широко застосовується у спеціальних медико-психолого-соціальних центрах, спеціальних (корекційних) дошкільних і шкільних закладах. Таке широке застосування арт-терапії пояснюється притаманним їй колом функцій: діагностичної, корекційної, розвивальної, навчальної, реабілітаційної, виховної, психотерапевтичної, соціальної. Мета арт-терапії полягає в корекційній і терапевтичній дії мистецтва на дитину та виявляється в перебудові психотравмуючої ситуації за допомогою музики, живопису, казок, ляльок, драми, виведенні почуттів і переживань через художньо-творчу діяльність.

Загальновизнано, що арт-терапія ідеально підходить для роботи з дітьми, які мають проблеми (мовні, поведінкові, емоційні, сімейні, шкільні та ін.). Тут актуальне поєднання арт-терапії з корекційно-розвивальним навчанням, оскільки останнє спрямоване на виправлення недоліків і дефектів дитини з одночасним розвитком, розкриттям її потенційних можливостей. У навчанні та вихованні дітей з особливими потребами арт-терапія має декілька видів: музикотерапія, ізотерапія, казкотерапія, лялькотерапія, драматерапія. У той самий час чіткого визначення лялькотерапії поки немає. Різні автори відносять лялькотерапію або до арт-терапії (Г. Денисова, Л. Либідева), або до ігротерапії (А. Ташева, С. Гриднева), або виокремлюють (А. Татаринцева). Так, у своїй науковій праці М. Герньєр досліджував застосування лялькового театру як методу арт-терапії для роботи з емоційними розладами в дітей. Він наголошував на тому, що дана техніка включає в себе діагностичні та терапевтичні аспекти застосування театрального мистецтва, адже його можливості спрямовані на соціалізацію, самовираження та відпрацювання емоційних конфліктів через створення ляльки, постановки вистави і власне певної сценічної дії в цьому спектаклі. Зокрема, науковець розглядав лялькотерапію як метод арт-терапії, що найкраще застосовувати у груповій терапії, адже для дитини «це безпечний канал зв'язку з іншими людьми», який дозволяє їй «висловлювати свої ідеї й почуття вільно, анонімно «ховаючись за лялькою». Світ дитини – це світ дії й діяльності, а за допомогою лялько-терапії створюється можливість увійти в цей світ. Слід зазначити, що правильний підбір іграшок і ляльок має велике значення: це можуть бути звичайні ляльки, іграшки або лялькові будинки, які зображують членів сім'ї дитини, які надають можливість дітям безпосередньо виражати свої почуття. Коли діти розігрують сцени з ляльками, то є можливість спостерігати відношення між членами сім'ї: суперництво чи суперечки між братами або сестрами, піклування членів родини одне про одного та інше. Дитина робить це, не відчуваючи себе відповідальною за те, що говорить, що дозволяє «розкрити негативні почуття до батьків, сестер і братів». На психологічному рівні ляльки сприяють і допомагають спрямовувати і коригувати особистісно орієнтований розвиток, рятують дитину від стресу, фобій.

Арт-терапія може застосовуватися як окрема форма лікування при нервово-психічних розладах або стати доповненням до основної терапії. Вона є невід'ємним елементом для розвитку дітей з особливими потребами, а також виступає як один із засобів розвитку дітей. Одним із різновидів арт-терапії є ігротерапія. Ігротерапія – це психокорекційне застосування гри, яке сильно впливає на розвиток особистості, сприяє створенню близьких стосунків між учасниками групи, допомагає зняти напруженість, підвищує самооцінку, дозволяє повірити в себе в різних ситуаціях спілкування, оскільки у процесі гри знімається небезпека соціально значущих наслідків. Як естетичний засіб корекційно-педагогічної праці дефектолога гра здатна активізувати емоційні резерви особистості. Окрім того, що вона полегшує оволодіння учнями знаннями, навичками й уміннями, усувається ще й проблема неоднорідності учнівського колективу завдяки урізноманітненню ролей і врахуванню індивідуальних особливостей кожного вихованця (сором'язливість, замкнутість, невпевненість, пасивність). Умовність ігрової ситуації дає змогу знизити психологічну напругу учасників освітнього процесу, підвищити їхню емоційну контактність: «сховавшись» за роль, сором'язливій людині легше говорити. Саме це забезпечує позитивний терапевтичний ефект. Завдяки комунікативній формі, естетичному способу засвоєння світу, гра споріднена з мистецтвом.

Ізотерапія – терапія образотворчою творчістю, у першу чергу, малюванням. Спонтанний творчий малюнок, який допомагає відчути, зрозуміти себе і вільно виражати свої думки й почуття, відображає теперішнє й допомагає моделювати майбутнє, позитивно

впливає на активізацію взаємодії абстрактно-логічного і конкретно-образного мислення, розвиває психічні процеси (зір, увагу, пам'ять, уяву, рухову координацію, мову). На сучасному етапі розвитку ізотерапія застосовується для психолого-педагогічної корекції стану дітей із невротичними, психосоматичними порушеннями, у яких наявні труднощі в навчанні й соціальній адаптації, в умовах внутрішньо-сімейних конфліктів. Образотворче мистецтво являю собою гру кольору, форми, руху, динаміки. Образотворча діяльність дозволяє людині відчувати і розуміти себе, виразити вільно свої думки, емоції і почуття, мрії і надії, бути самим собою, а також звільнитися від негативних переживань минулого. Це не лише відображення у свідомості дитини навколишнього світу і соціальної дійсності, але й її моделювання, вираження відношення до неї.

Ізотерапія не вимагає художніх навичок або здібностей до образотворчого мистецтва, тому кожна дитина може брати участь у цій роботі. Малюнки і вироби відображають думки і настрої дітей, дозволяють діагностувати психологічні відхилення в розвитку (неврози, стрес). На заняттях дитина вільно проявляє свою фантазію. Застосування підручного матеріалу (глина, гуаш, нитки, макарони, камені і пісок) розвиває дрібну моторику. Саме тому мистецтво як корекційно-педагогічний засіб у роботі дефектолога, відіграє особливу роль, адже, на переконання Ю. Борєва, саме воно робить особистість істинно людиною, безпосередньо впливає на її індивідуальне, сокровенне світовідчуття.

У перші роки життя дитини воно сприяє розвитку сенсорно-моторної координації, формує зорові образи, допомагає оволодінню формами, сприяє розвитку міжпівкульної взаємодії, оскільки у процесі малювання координується конкретно-образне мислення, яке пов'язане з роботою правої півкулі, та абстрактно-логічне, за яке відповідальна ліва півкуля головного мозку (В. Мухіна, Д. Узнадзе). Дитинство – період інтенсивного становлення фізіологічних і психічних функцій. «Дитина мислить формами, фарбами, звуками, відчуттями», – уважав К. Ушинський, закликаючи дорослих опиратися на ці особливості дитячого мислення. Доведено, що кожна людина, зокрема й дитина, може сприймати чи відштовхувати той чи той колір. Н. Погосова на основі спостережень за дітьми визначила, якому кольору вони надають перевагу. З'ясувалося, що збуджена гіперактивна дитина завжди одягає гарну синю накидку зі срібною тасьмою. Більш за все, підсвідомо вона прагне до заспокоєння та відпочинку. Повільні та невпевнені в собі діти люблять гратися в «червоній кімнаті»: можна припустити, що вібрації червоного кольору несуть їм життєву силу, активність, віру в себе. У цілому під час роботи з кольорами безвольні, нерішучі діти набували впевненості і сміливості, а занадто рухливі уповільнювалися.

Ігрові форми мистецтва відрізняються своїм різноманіттям. Написання віршів, гра у звуки, склади, слова дають змогу дитині розвивати уяву, інтуїтивно відчувати духовність думки. Музика розглядається як гра, дозвілля духу. Музична терапія може бути ефективною для створення сприятливих психологічних умов при формуванні творчих якостей у дітей молодшого віку. Крім того, це метод корекції функціональних рухових, психогенних або соціальних відхилень, оскільки за допомогою специфічних форм і засобів впливає на дітей із соціальними, психічними і соматичними відхиленнями, є джерелом активізуючої творчості й соціальної стимуляції, що позитивно впливає на емоційну і вольову сферу дитини [2, с. 135]. Застосування музики допоможе знизити інтенсивність емоційних реакцій, зокрема, замкнутості. Впливаючи на психоемоційний стан дитини, музика вможливує певні гормональні і біохімічні зміни в організмі, позитивно впливає на інтенсивність обмінних процесів. Позитивні емоції, що виникають під час звучання музики, стимулюють інтелектуальну діяльність дитини [2, с. 167]; у замкнутих дітей поліпшується комунікабельність, формуються навички спілкування, виникають доброзичливі зв'язки з однолітками. Боязкі діти в

період адаптації набувають упевненості. Справді, спілкування з мистецькими творами й заняття художньою творчістю сприяють формуванню в дитини певних знань, ідей і ціннісних орієнтацій, викликають позитивні психологічні стани, емоції, настрої, естетичної насолоду, надають змогу вільно самовиражатися. Завдяки такому ефекту в корекційній психолого-педагогічній теорії і практиці виник і бурхливо розвивається естетотерапевтичний напрям. Про це свідчать праці А. Авраменко [1], О. Сороки [8], О. Федій [9; 10] та інших учених.

На переконання О. Федій, естетотерапія – інтегроване поняття, що охоплює два складники: естетичний (із грецьк. *aisthetikos* – чуттєвий) і терапія (із грецьк. *therapeia* – лікування). «Це своєрідне педагогічне «лікування» людської душі за допомогою різноманітних засобів впливу на емоційно-чуттєву сферу індивіда (гра, спілкування, мистецтво, природа, рух, фольклор), яке передбачає усунення психологічного дискомфорту і створення умов щодо творчої реалізації особистості» [9, с. 236]. Так, загалом у мистецтві виокремлено музичні (музико-, вокало-, звукотерапія), образотворчі (арттерапія) засоби. У синтетичних мистецтвах фігурують театральні (психо-, маско-, іміджтерапія), хореографічні (формо-, ритмо-, танцетерапія), фотографічні (фототерапія), телевізійні (ТВтерапія) і фольклорні (фольктерапія) засоби. У царині природи розрізняються такі засоби, як ландшафт (натуртерапія), пісок (пісочна терапія), каміння (літотерапія), вода (акватерапія), повітря (аеротерапія), рослини (фіто-, квітко-, дендротерапія), шум (шумотерапія), тварини (анімотерапія – іппо-, феліно-, кінесте, пет-, дельфінотерапія), аромат (аромотерапія), смак (смакотерапія), колір (кольоротерапія), світло (світлотерапія). З духовної сфери взято релігійний засіб у формі віротерапії. Естетико-лікувальними засобами вважається казка (казкотерапія) і лялька (лялькотерапія), а також гра (ігротерапія) та образ (імаготерапія).

Тому можемо відзначити, що методи естетотерапії широко застосовуються в роботі педагога-дефектолога, як засіб реставрації почуттів, гідності, набуття стресотолерантності, реабілітації та реадaptaції дітей із порушеннями психофізичного розвитку.

Висновки. Таким чином, ми бачимо, що арт-терапія є ефективним методом оздоровлення, гармонізації, викликає в дітей позитивні емоції, розширює їхній словниковий запас, формує навички спілкування, збагачує когнітивну сферу відповідними поняттями і знаннями. Вправи з арт-терапії є інструментом для вивчення почуттів, ідей і подій, розвитку міжособистісних навичок і відносин, зміцнення самооцінки, упевненості, створення більш упевненого образу себе як особистості. За допомогою музичних, образотворчих, театралізованих і художньо-літературних ігор у дітей коригується емоційна й пізнавальна сфери, формуються уявлення про довкілля, інформаційний досвід, удосконалюється комунікативна діяльність.

Список використаних джерел

1. Авраменко М. Л. Методичні рекомендації з використання методів арт-терапії в реабілітації людей з проблемами психічного здоров'я / М. Л. Авраменко. – Київ : Всеукраїнський центр професійної реабілітації інвалідів, 2008. – 55 с.
2. Батищева Г. О. Музикотерапія як метод психокорекції / Г. О. Батищева // Профілактика і терапія засобами мистецтва : наук.-метод. пос. / під заг. ред. О. І. Пилипенка. – Київ : А.Л.Д., 1996. – 231 с.
3. Вознесенська О. І. Особливості арт-терапії як методу / О. І. Вознесенська // Психолог. – 2005. – № 10. – С. 5–8.
4. Пилипенко О. І. Образотворча терапія як метод соціально-профілактичної роботи / О. І. Пилипенко // Профілактика і терапія засобами мистецтва. – Київ : А.Л.Д., 1996. – 124 с.
5. Практикум по арт-терапии / [под ред. А. И. Копытина]. – Санкт-Петербург : Питер, 2000. – 448 с.
6. Психотерапевтическая энциклопедия / [под ред. Б.Д. Карвосарского]. – Санкт-Петербург : Питер, 1999. – 398 с.
7. Реабилитация звуками природы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://reabi.ru>
8. Сорока О. В. Арттерапія в соціальній сфері : [курс лекцій] / О. В. Сорока. – Тернопіль : ТНПУ, 2008. – 86 с.

9. Федій О. А. Естетотерапія : навчальний посібник / О. А. Федій. – Київ : Центр учбової літератури, 2007. – 256 с.
10. Федій О. А. Природні засоби естетотерапії у професійній діяльності сучасного вчителя / О. А. Федій // Педагогічні науки. Профільна освіта : Збірник наукових праць. – Суми : Видавництво Сум ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2009. – Ч. 1. – С. 256–265.

References

1. Avramenko, M. L. (2008). *Methodical recommendations on the use of art therapy methods in rehabilitation of people with mental health problems*. Kyiv: All-Ukrainian Center for the Professional Rehabilitation of the Disabled (in Ukr.)
2. Batyshcheva, H. O. (1996). *Music Therapy as a Method of Psychocorrection*. Prophylaxis and therapy by means of art: [sciences methodic manual]. Kyiv: A.L.D. (in Ukr.)
3. Voznesenska, O. I. (2005). Peculiarities of art therapy as a method. *Psykhologh (Psychologist)*, 10, 5–8 (in Ukr.)
4. Pylypenko, O. I. (1996). Fine therapy as a method of social and preventive work. *Profilaktyka i terapiia zasobamy mystetstva (Prophylaxis and therapy by means of art)*. Kyiv: A.L.D. (in Ukr.)
5. *Workshop on art therapy* [ed. by Kopyitina, A. I.]. (2000). Sankt-Peterburg: Piter (in Russ.)
6. *Psychotherapeutic Encyclopedia* [ed. by Karvosarskov, B. D.]. (1999). Sankt-Peterburg: Piter (in Russ.)
7. *Rehabilitation with the sounds of nature*. Retrieved from <http://reabi.ru>. (in Russ.)
8. Soroka, O. V. (2008). *Art therapy in the social sphere: [course of lectures]*. Ternopil: TNPU (in Ukr.)
9. Fedii, O. A. (2007). *Aesthetics therapy: [tutorial]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury (in Ukr.)
10. Fedii, O. A. (2009). Natural aesthetic therapy in the professional activity of a modern teacher. *Pedahohichni nauky. Profilna osvita: Zbirnyk naukovykh prats (Pedagogical sciences. Professional education: Collection of scientific works)*. Sumy: Vydavnytstvo Sum DPU im. A. S. Makarenka, pat1, 256–265 (in Ukr.)

Abstract. BILAN Valentina Andriyivna. ART THERAPY AS ONE OF THE METHODS OF AESTHETHERAPY IN CORRECTION AND PEDAGOGICAL WORK OF DEFECTOLOGY

Introduction. *The article is defined the meaning of the term “aesthetic therapy”, “art therapy”, the forms and methods of art-therapeutic work of the defectologist with children are considered; the basic factors of the method of art therapy for the development of personality and integration into the modern society of children with disorders of psychophysical development are determined. The purpose of the article is characterized the forms and methods of art-therapeutic work of the pedagogue-defectologist with different categories of children with disorders of psychophysical development. In the article the author emphasizes the importance of art therapy, which can be used as a separate form of treatment for neuropsychiatric disorders or to complement the basic therapy and is an main part of the development of children with special needs. It has been defined the expediency of use of game therapy and art-therapy in work with children with special needs that positively influence the activation of the interaction of abstract-logical and specific thinking in children, develop mental processes, help to relieve tension, increase self-esteem, allow to believe in yourself in different situations of communication.*

The purpose of the article: to consider forms and methods of art-therapeutic work of the teacher-defectologist with different categories of children with disorders of psychophysical development.

Results. *In the article has been made the necessity of introducing the correctional and pedagogical work of the defectologist of technology - aesthetic therapy. It is determined that methods of aesthetic therapy are widely used in the work of the pedagogue-defectologist as a means of restoration of feelings, dignity, acquisition of stress tolerance, rehabilitation of children with disorders of psychophysical development. It has been based on the analysis conducted, the author concluded that art therapy is an effective method of recovery and harmonization. Art therapy exercises are an instrument for studying feelings, ideas and events, developing interpersonal skills and relationships, strengthening self-esteem, confidence, creating a more confident image of yourself as an individual.*

Conclusion. *The investigated issue of the use of forms and methods of art-therapeutic work of the pedagogue-defectologist with different categories of children with disorders of psychophysical development opens the prospects for the development and substantiation of the method of art-therapeutic work with the specified category of children in educational institutions.*

Key words: *pedagogue-dialectologist; correctional-pedagogical activity; art-therapy; children with disorders of psychophysical development; correction; forms of art therapy; methods of art therapy.*

*Одержано редакцією 10.01.2018
Прийнято до публікації 17.01.2018*